

בדבר צירופם למנין
של מי שבגדר
תינוקות שנשבו
שאינם יודעים להתפלל

יו"ל לרגל שמחת החתן הת' נחמן
והכלה המהוללה מ' חנה שתחי'
אבערלאנדער
י"ג טבת תשע"ח

בודאפעסט, תשע"ח

התוכן

בדבר צירופם למנין של מי שבגדר

תינוקות שנשבו שאינם יודעים להתפלל..... ד

ענף א..... ה

האם מצטרפים כדי לומר דברים שבקדושה כמו קדיש, קדושה וברכו

א. דבר שבקדושה אינו נאמר אלא בעשרה / ב. מהו דבר שבקדושה / ג. ששה מתפללים /
ד. ששה עונים / ה. מעיקר הדין גם ישן מצטרף לעשרה / ו. "יותר מאחד אין כבוד שמים
לצרפם אם הם ישנים" / ז. צירוף "תינוקות שנשבו" כדי לומר דברים שבקדושה.

ענף ב..... ט

האם מצטרפים כדי לומר חזרת הש"ץ

ח. חזרת הש"ץ "תיקנו החכמים ז"ל" / ט. חזרת הש"ץ רק באם ישנם תשעה עונים /
י. שני גדרים בתפילה: "תפילה בציבור" ו"תפילת הציבור" / יא. ביאור הלשון "נראה
כברכה לבטלה" / יב. הכוונה שצריך להיות לציבור בעת חזרת הש"ץ / יג. הציבור חייב
לשמוע גם את תחילת הברכות / יד. צירוף לחזרת הש"ץ מדין ישן / טו. צירוף לחזרת
הש"ץ כששומעים ויודעים את התוכן הכללי.

ענף ג..... טז

האם מצטרפים לששה מתפללים שיחשב כתפילה בציבור

ענף ד..... יח

האם אפשר לזמן עליהם ועמהם

תבנא לדינא..... יט

הכתובת להערות:

oberlander@zsid.com

בשער

כתב ספר 'תשב"ץ קטן', הכולל פסקים ומנהגים מאת רבינו המהר"ם מרוטנבורג (סוף סי' תסה): "נקוט האי כללא בידך, כל המנהגים של חתן ושל כלה אנו למדין ממתן תורה, שה' היה מראה עצמו כחתן נגד כלה שהם ישראל".

וע"פ יסוד זה מסביר שם (סי' תסד-תסה) הרבה ממנהגי הנישואין. ומהם: "לכך מתחיל החתן בה', הרי את מקודשת, כנגד ה' חומשי תורה... ולפי שהתורה מתחלת בב', לפיכך הכתובה מתחלה בב'. וכמו שהיו במתן תורה ז' קולות... כנגדן תקנו ז' ברכות. וכמו שיש בעשרת הדברות י"ד אזכרות, כך יש בשבע ברכות... וכמו שהתענו בו ישראל, כמו כן החתן מתענה...".

ולכן גם נהגו שהחתן דורש בדברי תורה לכבוד השמחה, ופיקודי ה' הישרים משמחים לב קהל הנאספים, ומשלמים לחתן כגמולו, ומעניקים לו 'דורן דרשה', שמשמעו שזה דורן לכבוד הדרשה שדרש. ואכן יש מי שפירש הנאמר בגמרא (ברכות ו, ב): "אגרא דבי הלולי – מילי", שהכוונה לדברי תורה (אמנם ראה פרש"י שם, ולהעיר ממה שכתב בזה הגה"ק ממונקאטש ב'דברי תורה' מהדורה ז אות כז ואכמ"ל).

ועל כן החלטנו גם אנו ללכת בעקבות המנהג האמור, והננו מוציאים לאור בזה קונטרס בדבר הלכה. יסוד הדברים בשיעור שמסר בני היקר החתן התמים נחמן שי', ב'כינס תורה' לבני קהילתינו בבודאפעסט, ביום שביעי של פסח תשע"ב. ועל יסוד דבריו הוספתי גם אני בס"ד להשלימו ולשכללו.

תודתינו נתונה בזה להגאון החסיד ר' אלי' לנדא שליט"א מבני ברק, מראשי ישיבת תומכי תמימים בכפר חב"ד, שעבר על כל הקונטרס, וגם הוסיף הערות חשובות שנכללו בתוך המאמר.

והנני מאחל בזה לבני החתן עב"ג שיחיו, שיזכו לבנות בית נאמן בישראל על יסודי התורה והיראה, יחיו חיים מאושרים בגשמיות ורוחניות, ויראו בנים ובני בנים עוסקים בתורה ובמצוה, לשמחת ההורים וכל בני המשפחה שיחיו.

בברכת מזל טוב! מזל טוב!

ז' טבת תשע"ה, בודאפעסט
ברוך אבערלאנדער

בדבר צירופם למנין של מי שבגדר תינוקות שנשבו שאינם יודעים להתפלל

שאלה:

בהרבה בתי כנסיות וקהילות חב"ד שבערי השדה קורה הרבה פעמים, שרובם ככולם של באי בית הכנסת אינם יודעים להתפלל כלל. ויש מקום לעיין האם הם מצטרפים למנין עשרה.

נתעוררתי לעיין בכל זה, אחרי שלפני כמה שנים נפתח בית כנסת חב"ד בבודאפעסט, באיזור ששם לא התפללו בציבור זה כחמשים שנה. השליח-הרב של הקהילה החדשה תיאר, שבתחילה רובם ככולם של היהודים שהגיעו לביהכ"נ לא ידעו איך להתפלל. הרב היה כמעט היחידי שהתפלל בפועל, ושאר היהודים רק שמעו והקשיבו. אמנם כעבור זמן התחילו לאט-לאט להתפלל (עכ"פ בתרגום ללעז) ולענות אמן. חלקם אף נזכרו בתפילות שהיו מתפללים בצעירותם בלשון הקודש. הרי זה מלמד שאחרי תקופה של תפילה בציבור, הרי זה פועל עליהם ומביא אותם להשתתף עם הציבור, ולקחת חלק בתפילה, עד כדי להתפלל בעצמם.

הספק הנדון מתחלק לארבעה ענפים: ענף א – האם מצטרפים כדי לומר דברים שבקדושה כמו קדיש, קדושה וברכו (פרק א-ז); ענף ב – האם מצטרפים כדי לומר חזרת הש"ץ (פרק ח-ט); ענף ג – האם מצטרפים לששה מתפללים שיחשב כתפילה בציבור (פרק ט); ענף ד – האם אפשר לזמן עליהם ועמהם (פרק יז).

אציע בזה קצת ממקורות ההלכה בענין זה בתוספת כמה הערות והארות. ההלכות שנמצאות בשלחן ערוך אדמו"ר הזקן בעל ה'תניא' העדפתי להביאם בלשונו הזהב, שהרי הן הלכות בטעמיהן והלכה כבטראי. ואין אני בא לקבוע את ההלכה, אלא כמעיר ובא וכתלמיד הדין בקרקע לפני רבותיו.

הרציתי כל זה ב'כינוס תורה' שהתקיים פה בבודאפעסט ביום שביעי של פסח (תשע"ב). ואת תודתי אביע בזה לאאמו"ר שליט"א שערך את החומר והוסיף בו כהנה וכהנה.

ענף א

האם מצטרפים כדי לומר דברים שבקדושה כמו קדיש, קדושה וברכו

א. דבר שבקדושה

אינו נאמר אלא בעשרה

”תוך-תוך” ולא ”עדה-עדה“. בשו”ע אדה”ז (סי’ נה ס”ב) אמנם מזכיר את הגזירה שוה של ”תוך-תוך“, אבל גם הוא משמיט את הגזירה שוה של ”עדה-עדה“. וצ”ב.

אדה”ז כותב שם (ס”ז): ”... שאין אמירת דבר שבקדושה בעשרה תלוי בעניינתו רק שיהיו שם, שנאמר ונקדשתי בתוך בני ישראל, על כל עשרה שהם בני קדושה שכינה שורה עליהם...“, הרי שאדה”ז מקשר את דין אמירת דברים שבקדושה עם מה שאחז”ל (סנהדרין לט, א): אמר ליה קיסר לרבן גמליאל: אמריתו, כל בי עשרה שכינתא שריא. ראה גם ב’ערוך השלחן’ שם (ס”ו). ומקורו בפסקי הרא”ש (ברכות פ”ז ס” כ) בשם רב האי גאון: ”...דאפילו מוטל בעריסה מצטרף, דכל בי עשרה שכינה שרויה. דמונקדשתי בתוך בני ישראל ילפינן דאומרים קדושה בעשרה, ל”ש גדולים ול”ש קטנים, קרינן ביה בתוך בני ישראל“ – כמובא כל זה לקמן.

ב. מהו דבר שבקדושה

בכלל דבר שבקדושה, כל התפלות והברכות שמקדשים בהן את השם, כמו תפלת קדיש וברכו וקדושה. וכן חזרת הש”ץ היא דבר שבקדושה, מפני הקדושה שאומרים בה. אבל קריאת התורה וההפטרה, יש סוברים שאע”פ שאף הן צריכות עשרה, אבל אינן בכלל דבר

תנן (מגילה כג, ב): אין פורסין על שמע, ואין עוברין לפני התיבה, ואין נושאים את כפיהם, ואין קורין בתורה, ואין מפטירין בנביא, ואין עושין מעמד ומושב, ואין אומרים ברכת אבליים ותנחומי אבליים וברכת חתנים, ואין מזמנין בשם, פחות מעשרה.

ומבואר שם בגמרא: מנא הני מילי, אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: דאמר קרא [ויקרא כג, לב] ונקדשתי בתוך בני ישראל – כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה. מאי משמע? דתני רבי חייא: אתיא תוך תוך, כתיב הכא ונקדשתי בתוך בני ישראל, וכתיב התם [לגבי עדת קרח, במדבר טז, כא] הבדלו מתוך העדה; ואתיא עדה עדה, דכתיב התם [לגבי המרגלים, שם יד, כז] עד מתי לעדה הרעה הזאת. מה להלן עשרה (יצאו יהושע וכלב. רש”י) – אף כאן עשרה.

הסוגיא מובאת להלכה ברמב”ם (הל’ תפילה פ”ח הלכות ה-ו). ומעניין שהרמב”ם שם מחלק את הדברים לשתי הלכות. בהלכה ה הוא כותב ”שכל עשרה מישראל הן הנקראין עדה“ והלימוד מהמרגלים, ובהלכה ו כותב, ש”כל דבר שבקדושה לא יהא אלא בתוך עדה מישראל“ ונלמד מהפסוק ונקדשתי בתוך בני ישראל. עוד מעניין, שאינו מזכיר שום גזירה שוה, לא

והנה בשו"ת 'אגרות משה' (או"ח ח"א סי' כח, וראה שם סי' כט-ל) כתב: "הנה בדבר מעלת תפלה בצבור, ששמע שאמרתי שהוא דוקא, כשכל העשרה מתפללין ולא סגי ברוב המנין, הוא האמת. וכן מפורש גם בחיי אדם כלל י"ט [ס"א] שכתב ועיקר התפלה בצבור הוא תפלת י"ח, דהיינו שיתפללו עשרה אנשים שהם גדולים ביחד עיי"ש. והביאו במ"ב (סי' צ' ס"ק כ"ח). ומה שהוזכר שסגי ברוב מנין הוא רק לענין לומר דבר שבקדושה. וכ"כ הגרשו"א ב'הליכות שלמה' על הלכות תפילה (פ"ה ס"ח).

אמנם מדברי אדה"ז שכתב: "אז הם כמו צבור גמור" מוכח לא כדבריו. אלא באם יש ששה מתפללים, אז לא רק דמותר לומר דברים שבקדושה, אלא דזה גם נחשב לתפילה ב"צבור גמור". והעירו והאריכו בזה בשו"ת 'מנחת יצחק' (ח"ט סי' ו-ז), 'מענה לאגרות' (סי' יב), 'ציון לנפש' (סי' ח אות ב), 'אשי ישראל' (פ"ב הערה טו), שו"ת 'ברכת ראובן שלמה' (ח"ו סי' ג).

וכבר הורה כ"ק אדמו"ר זי"ע מליובאוויטש ב'אגרות קודש' (ח"ג עמ' תנט-תס) למעשה ע"פ הנ"ל, דאבלים ירדו כל אחד לפני התיבה, "ואם לפעמים יוכרחו להסתפק בששה כו' יסמכו בזה על השו"ע [אדה"ז הנ"ל] שאומר שהם 'כמו צבור גמור'... וואס ער [היינו אדה"ז] האט ברייטע פלייצעס".

וראה עוד לקמן בענין זה.

ד. ששה עונים

כמו שלתפילה בציבור מספיק ששה מתפללים, כך לכל דבר שבקדושה (חוץ מחזרת הש"ץ, כמו שיתבאר להלן) מספיק שיהיו ששה עונים מתוך עשרה שנמצאים בביהכ"נ. וכפי

שבקדושה, אלא שתקנת חכמים הן, ולא תיקנו לקרותן אלא בעשרה. ויש סוברים שנושאת כפים וכן קריאת התורה וההפטרה בכלל דבר שבקדושה הן ולכן צריכות עשרה (ראה כל זה ביאניקולופדיה תלמודית' ערך דבר שבקדושה, כרך ו עמ' תשיד-תשטו ובציוני המקורות). ודעת המאירי (מגילה שם, מובא שם) שאף קריאת התורה דבר שבקדושה הוא, "שהרי צריך לומר ברכו".

עוד יש להעתיק מדברי תלמידי רבינו יונה (ברכות יג, א-ב מדפי הרי"ף): "ודייק הכי מדאמרינן כל דבר שבקדושה, ובודאי בכלל דבר שבקדושה הוי ק"ש, שאין לך דבר שבקדושה יותר מדבר שיש בו עול מלכות שמים, ואפ"ה אינו בכלל זה הדין, דמותר לקרותה ביחיד. וכיון שאנו רואים שק"ש אינה בזה הדין ומותר לקרותה ביחיד, שמע מינה דכל דבר שבקדושה – אינו רוצה לומר כל דבר שיש בו קדושה, אלא הכי קאמר כל דבר שהותקן לאומרו בעשרה מתחלה משום קדושה, אינו בפחות בעשרה. ומשום הכי קורין ק"ש ביחיד". ויל"ע בזה טובא ואכ"מ.

ג. ששה מתפללים

כדי שלתפילה יהיה גדר של תפילה בציבור, אין צריך שיהיו עשרה שמתפללים יחד. מספיק שנמצאים בביהכ"נ עשרה ומתוכם ששה מתפללים. וכן כתב אדה"ז בשו"ע (סי' סט ס"ה, ע"פ השו"ע שם ס"א וימגן אברהם' סק"ד): "...יש ששה שהם רוב מנין שלא התפללו עדיין, (ש) אז הם כמו צבור גמור, ומתפללים לחש תחלה ואח"כ חוזר אחד מהם התפלה בקול רם'... אבל בפחות מששה שלא התפללו, לא יתפלל הש"ץ בלחש תחלה... זה אינו ש"ץ, כיון שאינו רשאי לחזור התפלה, ואינו מתפלל אלא פעם אחת בשביל חובת עצמו בלבד".

1. ומה שנעתק ב'שערי תשובה' (סי' נה סק"ט): "דאי ליכא עשרה שלא התפללו, לא יתפלל ש"ץ בלחש" – הרי זה ט"ס, וצ"ל: ששה. וכבר העיר על כך כ"ק אדמו"ר זי"ע ב'אגרות קודש' (חלק טו עמ' שיב) ובשו"ת 'מנחת יצחק' (ח"ג סי' י אות א). ולפלא שלא תוקן בשו"ע מהדורת מכון ירושלים, ע"ד שתוקן שם סי' קכד (הגהות והערות אות ז).

דעת השו"ע והמג"א דגם ישן מצטרף. [ובפרט ע"פ הידוע דאדה"ז "היה דרכו להיות נמשך מאד אחרי (ה'מגן אברהם)", וכפי שכתב בשו"ת דברי נחמיה' (או"ח סי' כא תחילת אות ה), ועד"ז כתבו גם בני הגאון המחבר בהקדמתם לשו"ע אדה"ז: "מיוסד ע"פ דעת כל הפוסקים ראשונים ואחרונים ובראשם הרב בעל מ"א".]

ו. "יותר מאחד אין כבוד שמים לצרפם אם הם ישנים"

והנה לגבי ישן כתב אדה"ז: "אבל יותר מאחד אין כבוד שמים לצרפם אם הם ישנים", ומקורו מהמג"א שם: "וכתב הר"ל [בן] חביב סימן ט"ו: ואולי לפי זה ה"ה ג' או ד' ונשאר הרוב עכ"ל. ולי נראה דאין להקל כ"כ, דהא עיקר ראיית מהרי"ל [שו"ת סי' קנ] מאחר דאיכא מ"ד [ברכות מז, ב] דקטן המוטל בעריסה מצטרף אע"פ שאינו יכול לענות, ואף דלא קי"ל הכי, היינו שאין השכינה שורה אלא על גדולים וכו' ע"ש, וא"כ דיו לבא מן הדין להיות כנדון, מה גבי קטן דוקא א' ולא ב', אף גבי ישן דוקא א' ולא ב'...".

מקור הדברים הנ"ל לגבי קטן הוא בפסקי הרא"ש (ברכות פ"ז סי' כ): "וכן פירש רב האי גאון דקטן עולה למנין עשרה. ויראה דהיינו טעמא דאמרין דאפילו מוטל בעריסה מצטרף, דכל בי עשרה שכינה שרויה, דמונקדשתי בתוך בני ישראל ילפינן דאומרים קדושה בעשרה, ל"ש גדולים ול"ש קטנים קרינן ביה בתוך בני ישראל. ובלבד שיהו תשעה גדולים, אבל טפי מאחד [קטן] לא. כדאמרין גבי עבד, דטפי מאחד ליכא ליקרא דשמיא לצרפו, ועבד נמי איתיה בכלל ונקדשתי, דשכינה שרויה אכל מחויבי מצות בני ברית".

דבר זה הביאו גם אדה"ז לעיל (ס"ה): "יש מתירין לומר דבר שבקדושה בט' וצירוף עבד

שכתב אדה"ז שם (סי' נה ס"ז, ע"פ השו"ע שם ס"ו ומג"א סק"ח): "אם התחיל אחד מעשרה להתפלל תפלת י"ח לבדו ואינו יכול לענות עמהם, אעפ"כ מצטרף עמהם. וה"ה לב' או ג' או ד', כל שנשאר הרוב שעונין אמן אין עניית המיעוט מעכבת. שאין אמירת דבר שבקדושה בעשרה תלוי בענייתו, רק שיהיו שם, שנאמר ונקדשתי בתוך בני ישראל, על כל עשרה שהם בני קדושה שכינה שורה עליהם. ויכולים לומר דבר שבקדושה (כגון קדיש וברכו...)", ולפעמים גם קדושה, כמו שיתבאר לקמן בדין חזרת הש"ץ.

ה. מעיקר הדין גם ישן מצטרף לעשרה

בסעיף הנ"ל מדובר במי שאינו יכול לענות עם הציבור כיון שהתחיל להתפלל תפילת י"ח. בסעיף שאחרי זה (ס"ח) דן אדה"ז בחידוש יותר גדול: דין הישן, וכתב: "ויש אומרים שה"ה אם אחד מי' ישן מצטרף לדבר שבקדושה, אע"פ שאינו עונה עמהם. אבל יותר מאחד, אין כבוד שמים לצרפם אם הם ישנים. ויש אומרים שאין לדמות ישן למתפלל, לפי שהישן נשמתו מסתלקת ממנו ואין קדושה שורה עליו. ואפשר שרוח הטומאה שורה עליו אפילו כשישן ביום כמו שנתבאר בסי' ד'. ולענין מעשה אין להכניס את עצמו למחלוקת כיון שאפשר להקיצו".

שתי דיעות הנ"ל הם דעות ה'מגן אברהם' והט"ז. המג"א (סק"ח) מסכים עם פסק השו"ע (ס"ו) שאפילו ישן מצטרף לעשרה, והט"ז (סק"ד) חולק וסובר דישן אינו מצטרף. אדה"ז אינו מכריע באופן ברור בין שתי הדעות בהלכה זו, שהרי כותב: "ולענין מעשה אין להכניס את עצמו למחלוקת כיון שאפשר להקיצו". אבל נראה שדבריו תואמים עם דברי האליה רבה' (אות ז) שכתב: "ומ"מ לכתחלה יש להעיר אותו". ונראה שזה גם כוונת אדה"ז ש"אין להכניס את עצמו למחלוקת" היינו לכתחילה. אבל בדיעבד נראה דלדעתו יש לסמוך על

**ז. צירוף "תינוקות שנשבו"
כדי לומר דברים שבקדושה**

מעתה כשאנו באים לדון בדינו של תינוק שנשבה שאינו יודע להתפלל כלל, ולא התרגל להתפלל אפילו מתוך סידור מתורגם ללעז, ואף לא למד עדיין לענות אמן וברכו, האם הוא מצטרף למנין, הנה בפשטות ודאי שתינוק שנשבה עדיף להצטרף לדבר שבקדושה הרבה יותר מישן.

והגם דגבי ישן הובא לעיל פסק אדה"ז (ס"ח) ד"יותר מאחד אין כבוד שמים לצרפם אם הם ישנים", מסתבר שיש מקום לחלק ולומר דבתינוק שנשבה אף יותר מאחד מצטרפים. דהרי ביארנו לעיל דמה שאינו כבוד שמים לצרפם הרי זה כיון דישן אין קדושה שורה עליו, משא"כ על התינוק שנשבה לא שייך לומר כן. ואם כן בתינוק שנשבה י"ל שגם המג"א מודה לדעת הר"ל בן חביב, ד"ה"ה ג' או ד' ונשאר הרוב.

וראיה מפורשת לכל זה יש להביא מההלכה שם (ס"א): "חרש המדבר ואינו שומע או שומע ואינו מדבר, הן כפקחים ומצטרפים לכל דבר שבקדושה, אע"פ שאין עונין עמהם. ואפילו הם ב' או יותר. כל שהרוב הם פקחים שיכולים לענות אמן, אין עניית המיעוט מעכבת, כל שהם בני מצות והשכינה שורה עליהם". ובציונים (אות פט) כתב אדה"ז: "[שו"ת] רלב"ח [הובא ב] מג"א (והתם היינו טעמא [דפליג עליו המג"א] משום יקרא דשמיא, כמו שכתב הרא"ש אפילו בעבד)". ותינוק שנשבה פשיטא דלא גרע מחרש שאינו יכול לענות.

ברם צריך לדעת שדין ישן הנ"ל הוא לגבי אמירת דברים שבקדושה כמו קדיש וברכו וכדומה, אבל בדין חזרת הש"ץ הדבר שונה לגמרי, וכדלקמן.

או אשה או קטן, לפי שעל כל עשרה בני ברית השכינה שורה. אלא שאינו כבוד שמים לומר דבר שבקדושה בפחות מט' בני מצות, שט' נראים כעשרה. ובלבד שיהיה הקטן יותר מבן ו' שנה...".

ונראה שלפי דברי אדה"ז אלו (ס"ה) יבוארו גם דבריו דלעיל (ס"ז), ששם כתב לגבי ישן, ד"יותר מאחד אין כבוד שמים לצרפם אם הם ישנים". כוונתו על דרך שכתב כאן (ס"ה) לגבי קטן, שאין כבוד לצרפו כיון "שאינו כבוד שמים לומר דבר שבקדושה בפחות מט' בני מצות". והרי גם ישן אינו נחשב לגמרי כמחויב במצות, כפי שכתב אדה"ז בדעת הישן אומרים: "לפי שהישן נשמתו מסתלקת ממנו ואין קדושה שורה עליו, ואפשר שרוח הטומאה שורה עליו". ולפי זה יוצא דגם המג"א וגם הט"ז מסכימים עם נימוק זה, אלא שלדעת הט"ז הרי זה מונע לגמרי מלצרף את הישן, ואילו לדעת המג"א זה מונע רק מלצרף יותר מאחד.

ולהעיר משו"ת 'בית יהודה' לר"י עייאש (או"ח ס" מה), דגם שיכור מצטרף למנין עשרה, "ואע"פ שאינו יכול לדבר לפני המלך, דתפילתו תועבה כדאיתא בסי' צ"ט [ס"א], מ"מ לענין ההצטרפות מצטרף דלא גרע מישן... דמצטרף". והובא ב'כף החיים' (סקי"ד), וראה הנסמן שם. אבל ה'משנה ברורה' (סי' צט סק"י) הביא דאין מצרפין אותו למנין עשרה.

[וראוי לציין למה שהאריך ב'שדי חמד' בדין מי שעשה איזו מצוה בעודו ישן אם יצא ידי חובתו, ראה כללים, מערכת יו"ד כלל לד (מהדורת קה"ת ח"א עמ' רלה, א-רלו, ב), שם 'פאת השדה' כללים מערכת היוד כלל ב (שם ח"ח עמ' א'תשי, ב-א'תשיא, א).]

ענף ב

האם מצטרפים כדי לומר חזרת הש"ץ

ט. חזרת הש"ץ רק באם ישנם תשעה עונים

שונה דין חזרת הש"ץ מאמירת כל דבר שבקדושה. דמה שהבאתי לעיל מדברי אדה"ז (סי' נה ס"ז) ד"כל שנשאר הרוב שעונין אמן, אין עניית המיעוט מעכבת. שאין אמירת דבר שבקדושה בעשרה תלוי בענייתו, רק שיהיו שם... ויכולים לומר דבר שבקדושה", הלא כתב שם בפירוש שזהו רק: "כגון קדיש וברכו". אבל לענין אמירת קדושה, הדגיש שזה דוקא "אם הש"ץ לא התפלל עדיין בלחש לעצמו". ובפירוש מסיים שם: "אבל כשהש"ץ חוזר התפלה פעם ב', צריך לזהר שיהיו ט' שומעין ועונין אמן אחריו, שלא יהיה ברכתיו לבטלה כמ"ש סימן קכ"ד)".

דין זה, שבחזרת הש"ץ אין מספיק שיהיו ששה עונים, כתבו אדה"ז באריכות שם (סי' קנד ס"ו): "כשש"ץ חוזר התפלה, יש לכל הקהל לשתוק ולכוין לברכות שמברך הש"ץ ולענות אמן. ואם אין תשעה מכוונים לברכותיו קרוב להיות ברכתיו לבטלה. כי חזרת הש"ץ נתקנה לאמרה בעשרה וכשאין תשעה מכוונים לברכותיו נראה כברכה לבטלה. לכן כל אדם יעשה עצמו כאלו אין תשעה זולתו ויכוין לברכת הש"ץ". ומקורו משו"ת הרא"ש (כלל ד ס"י ט) המובא בטוש"ע שם (ס"ד).

היוצא מזה הוא, ששני דינים הם בנוגע לדברים שצריך שיהיו בעשרה. הדין דאמירת

ח. חזרת הש"ץ "תיקנו החכמים ז"ל"

כתב הרמב"ם (שו"ת מהדורת בלאו ח"ב ס"י רנח): "תיקנו החכמים ז"ל, והוא שיתפללו הכל בלחש ויצא ידי חובתו כל מי שהתפלל, אין הבדל בין שליח ציבור או זולתו מן הקהל, ואח"כ יחזור שליח הציבור ויתפלל בקול רם בקדושה, כדי להוציא את מי שאינו בקי. וזוהי דעת החכמים, והיא ההלכה".

דעת חכמים זו היא במשנה (ראש השנה לג, ב): כשם ששליח צבור חייב כך כל יחיד ויחיד חייב. רבן גמליאל אומר שליח צבור מוציא את הרבים ידי חובתן. ותניא (שם לד, ב): אמרו לו לרבן גמליאל: לדברך, למה צבור מתפללין? אמר להם: כדי להסדיר שליח צבור תפלתו. אמר להם רבן גמליאל: לדבריכם, למה שליח צבור יורד לפני התיבה? אמרו לו: כדי להוציא את שאינו בקי. אמר להם: כשם שמוציא את שאינו בקי כך מוציא את הבקי. והלכה כחכמים כפי שסיים הרמב"ם לעיל.

ה'ערוך השלחן' (סי' קנד ס"א) כתב: "מתקנת אנשי כנה"ג שלאחר שסיימו הציבור תפלתו, חוזר הש"ץ ומתפלל בקול רם כל התפלה". ובספר 'התקנות בישראל' (ח"א עמ' רמג) העיר על מה שקבע ה'ערוך השלחן דחזרת הש"ץ היא מתקנת אכנה"ג, וכתב: "לא מצאתי שום רמז לזה בתלמוד או בראשונים, אדרבא מל' הרמב"ם משמע קצת שהיא תקנת חכמים מאוחרת". ואינני יודע מה משמעה של לשון הרמב"ם.

אמן, אבל בתפלה, צריך כל אחד ואחד לבקש רחמים, ואין נכון לבקש על ידי שליח אלא אם כן הוא שליח ציבור. ועד"ז כתב בקצרה גם לעיל (סי' קנד ס"א): "...הבקי אינו יוצא ידי חובתו בתפלת ש"ץ. ואפילו מי שאינו בקי, אינו יוצא אלא בצבור. דהיינו שתשעה יהיו שומעין ומכוונים לברכת הש"ץ ויענו אמן אחריו, כמו שנתבאר בסי' נ"ט".

היוצא לנו מדברי אדה"ז, ששני גדרים חלוקים הם. האחד "תפילה בציבור", והשני "תפילת הציבור". "תפילה בציבור", היינו תפילה בנוכחות "ציבור" של עשרה. שהרי "על כל עשרה שהם בני קדושה שכינה שורה עליהם", ואפילו בלי שכולם עונים ומשתתפים, אלא רובם, יש שם קדושה של ציבור. תפילה זו אמנם מחייבת חזרת הש"ץ, דכך תקנו חכמים שב"תפילה בציבור" יחזור הש"ץ תפילת העמידה. אבל בתנאי שחזרת הש"ץ תהיה "תפילת הציבור", דהיינו תפילה של עשרה דוקא, שהם "ציבור". וזהו רק כאשר כולם משתתפים בה, עכ"פ בשמיעה ובעניית אמן.

הטעם שחזרת הש"ץ דוקא צריכה להיות "תפילת הציבור", יוצא ברור מדברי אדה"ז, שבעצם הרי אין אדם יכול לצאת בתפילת חבריו, וכפי המבואר בהלכה (שו"ע אדה"ז סי' נט ס"ד): "שהתפלה בקשת רחמים היא, וצריך כל אחד לבקש רחמים על עצמו אם יודע". אלא שתיקנו חכמים יוצא מן הכלל, שמי שאינו בקי, יכול לצאת בחזרת הש"ץ הנאמר כשליח של ציבור. והיינו שה"שליח ציבור" שכשמו כן הוא, יאמר את תפילת העמידה בשביל ציבור ובשליחותם, ויוציא ידי חובתם אם אינם בקיאים. והתקנה היתה רק לשליח של ציבור שלם, דהיינו כל העשרה, ש"אין נכון לבקש על ידי שליח אלא אם כן הוא שליח ציבור". הלכך אם חלק מהציבור אינו שומע ועונה אמן, דבזה נראה שתפילת

דבר שבקדושה בעשרה, בנוגע לזה מספיק שששה מהם עונים. וישנו דין שני של חזרת הש"ץ, שמוציא בתפילתו את מי שאינו בקי, שבזה צריך תשעה עונים בפועל. וזה לא מדין אמירת דבר שבקדושה, אלא מדין ציבור.

ומה שמעניין הוא, שלפי דעת אדה"ז (דלא כה'אגרות משה' שהבאנו לעיל), בענין זה עצמו יש ל"ציבור" שתי הגדרות שונות. דהנה כדי להתחייב בחזרת הש"ץ, הרי זה גם באם מתוך העשרה שנמצאים, רק ששה מתפללים. וכפי שהובא לעיל משו"ע אדה"ז (סי' סט ס"ה): "... יש ששה שהם רוב מנין שלא התפללו עדיין, (ש)אז הם כמו צבור גמור, ומתפללים לחש תחלה ואח"כ חוזר אחד מהם התפלה בקול רם". אבל לגבי חזרת הש"ץ בפועל, זהו דוקא כשכל תשעה השומעים עונים אמן כשהש"ץ חוזר על תפילתו.

וצריך ביאור, הלא אף שהמיעוט לא התפללו עם הרוב, הרי בנוכחותם לבד עשאוה ל"תפילה בציבור". א"כ למה כדי שהברכות דחזרת הש"ץ לא יהיו בגדר ברכה לבטלה, זהו דוקא אם כל התשעה שומעים עונים אמן על ברכותיו.

י. שני גדרים בתפילה:

"תפילה בציבור" ו"תפילת הציבור"

הביאור בזה נמצא בלשונו הזהב של אדה"ז במקום אחר. דהנה דין הנ"ל ביארו אדה"ז בארוכה שם (סי' תקצד ס"א), ד"אם אין תשעה שעונין אמן, אין תפלתו נקראת תפילת הציבור, ואין אדם יוצא ידי חובתו בשמיעה אלא אם כן שומע תפלת הציבור. לפי שכך היתה התקנה בתחילה כשתקנו תפלת הציבור, שיחזיר הש"ץ את התפלה בקול רם כדי להוציא מי שאינו בקי. ואם אינו מתפלל תפילת הציבור, אינו יכול להוציא אחרים בתפלתו. שהתפלה אינה כשאר ברכות, שאדם יוצא ידי חובתו בשמיעה ועניית

של הטור). וראה גם 'ברכי יוסף' (סי' נה אות ו).
ובדברי הגרשז"א לקמן (פרק יב).

אלא שנגד הדיוק הנ"ל (בסי' נה) של "נראה
כברכה לבטלה" עומד דברי אדה"ז (בסי' תקצד):
"אם אין תשעה שעונין אמן אין תפלתו נקראת
תפילת הציבור", ועוד כתב (בסי' נה ס"ז): "שיהיו
ט' שומעין ועונין אמן אחרינו שלא יהי[ו]
ברכותיו לבטלה". וישנה גם לשון שונה (בסי'
תקצד): "דאף אם לא יענו אמן אחר ברכתיו אין
כאן חשש ברכה לבטלה". וכבר ציינו לדיוקי
הלשונות הנ"ל שם (הערה מו) בסי' קכד. וצ"ע.

יב. הכוונה שצריך להיות לציבור בעת חזרת הש"ץ

והנה העתקנו לעיל מה שכתב אדה"ז (סי'
קכד ס"ו): "כשש"ץ חוזר התפלה, יש לכל הקהל
לשתוק ולכוין לברכות שמברך הש"ץ ולענות
אמן... וכשאין ט' מכוונים לברכותיו נראה
כברכה לבטלה", ויל"ע איזה כוונה צריך להיות
לציבור כששומעים את חזרת הש"ץ.

[ולהעיר מלשון אדה"ז לעיל (סי' נו ס"ד): "מצות
הקדיש הוא לשמוע מן הש"ץ יתגדל כו', וע"ז יענה
איש"ר, שאמן יהא שמייה רבא הוא ענייה על יתגדל
כו'. וצריך לשמוע לכוין על מה הוא עונה, כמו שצריך
לכתחלה לשמוע ולכוין לברכה שעונה עליו אמן". ועד"ז
שם (סי' קד ס"ה): "אפילו לענות קדיש וברכו וקדושה
לא יפסיק בתפלת י"ח, אלא ישתוק ויכוין למה שאומר
הש"ץ, ויהיה כעונה בפיו ששומע כעונה בכל מקום".]

הנה בשו"ע (סי' קכד ס"א) כתב המחבר: "לאחר
ססימו הצבור תפלתן, יחזור שליח צבור
התפלה, שאם יש מי שאינו יודע להתפלל, יכוין
למה שהוא אומר ויוצא בו. וצריך אותו שיוצא
בתפלת ש"ץ לכוין לכל מה שאומר ש"ץ מראש
ועד סוף...". ושם (ס"ד) כתב: "כשש"ץ חוזר
התפלה, הקהל יש להם לשתוק ולכוין לברכות
שמברך החזן ולענות אמן...". ושוב כתב (ס"ו):
"יענו אמן אחר כל ברכה, בין אותם שיצאו ידי

הש"ץ אינה תפילתם, ולא בשליחותם, א"כ חסר
בעיקר התקנה שתהיה "תפלת הציבור". ממילא
ודאי שייך בזה הגדר דברכה לבטלה, שהרי הש"ץ
עצמו כבר יצא י"ח בתפילתו בלחש.

ואין להקשות על שאנו אומרים חזרת הש"ץ
אע"פ שבקיאים ומתפללים בלחש, דכבר כתב
אדה"ז (סי' קכד ס"ד, ע"פ שו"ת הרמב"ם ח"ב סי' רכא
המובא ב'בית יוסף' שם), דתקנת חכמים לא זזה
ממקומה עיי"ש, ולפיכך חייבת חזרת הש"ץ
להיות בסגנון התקנה דמעיקרא דוקא, שתהא
"תפילת הציבור" דהיינו של כל העשרה.

יא. ביאור הלשון "נראה כברכה לבטלה"

ויש להעיר עוד בלשון אדה"ז, שכתב שם (סי'
קכד ס"ו): "ואם אין תשעה מכוונים לברכותיו
קרוב להיות ברכתיו לבטלה... וכשאין תשעה
מכוונים לברכותיו נראה כברכה לבטלה...".
וכ"ה לשון השו"ע שם (ס"ד): "קרוב להיות
ברכותיו לבטלה". אבל לשון הרא"ש קצת שונה:
"קרוב הוא בעיני שברכת שליח צבור לבטלה".
והמשמעות שונה, שלשון הרא"ש משמע
כמסתפק קצת אמנם נוטה לומר שהברכות הן
לבטלה. ואילו לפי לשון השו"ע הכוונה שאינו
ממש ברכות לבטלה, אלא "כעין" ו"כמעט"
ברכה לבטלה.

ואולי יש לבאר למה רק "נראה" ו"כעין"
ברכה לבטלה, שהרי באמת אפילו באם אין
תשעה עונים, אין זה אומר שהש"ץ אינו מתפלל
בשליחות של כל ציבור המתפללים, כי הסיבה
שאינו עונה, אינו אלא מפני שעומד במקום
שאסור להפסיק וכיו"ב.

על דיוק הלשון "נראה כברכה לבטלה" עמד
גם ב'דרישה' (סק"א) בשם ה'בית יוסף' (אלא
שלפנינו ליתא, ולפלא שלא העירו בזה במהדורה החדשה

ואינו אלא שומע, ושומע כעונה יכול להיות רק כשמכוין ויודע מה הוא שומע. ונראה דבזה אף בדיעבד אינו יוצא באם יכוין רק באבות, כיון שאינו אומר בפיו כלום.

ומצאתי חידוש דין שכתב הגרשז"א בספר 'הליכות שלמה' שם (פ"ט ס"ד ועיי"ש ביזכר הלכה: אות ה-ו), שבנוגע לכוונה שבס"ד יש חילוק בין אם כיון באבות או לא כיון כלום, אפילו אלו שכבר התפללו. וכך כתב שם: "מה שכתב בשו"ע (סי' קכ"ד ס"ד) דאם אין תשעה שמכוונים לשמוע תפלת הש"צ קרוב להיות ברכותיו לבטלה, היינו דוקא כשכוונו כולם בברכת אבות. ולכן לגבי שאר הברכות, כיון שגם יחיד המתפלל אם לא כיון בהם אין ברכותיו לבטלה, הוא הדין בחזרת הש"צ. אבל אם לא כוונו גם באבות, הוו ברכותיו לבטלה ממש". הגרשז"א בונה על דיוק לשון השו"ע: "קרוב להיות ברכותיו לבטלה", ולדעתו "קרוב להיות" הכוונה שבדיעבד אין ברכותיו לבטלה, ומפרש דהיינו דוקא באם כיוונו עכ"פ באבות. שאם לא כיוונו באבות, אז הוי ברכות הש"צ לבטלה ממש.

ומאחרי שנתבאר שבאם כוונו בברכת אבות כבר לא הוי ברכות הש"צ לבטלה, יש לעיין מהו הכוונה המעכבת.

והנה על ההלכה ד"אם אינו יכול לכוין בכולם, לפחות יכוין באבות", הביא ה'משנה ברורה' (סי' קא סק"ב) את דברי ה'חיי אדם' הנ"ל: "היינו פירוש המלות", והוסיף: "על כן מה נכון מאוד להמונים שילמדו פירוש המילות של כל התפלה, ועכ"פ של ברכת אבות ומודים בודאי יש עליו לידע ביאורו". וכ"כ אדה"ז (סי' קנד ס"ב): "לפיכך חייב הוא ללמוד להבין פירוש התפלה ולפחות ברכת אבות". ונראה לפענ"ד דאפילו באם אינו מבין פירוש כל מלה ומלה ממש, אבל מבין את התוכן הכללי של ברכת אבות, ג"כ יוצא ידי חובתו. וכגון שיודע שבברכה זו "מזכירין

תפלה, בין אותם שלא יצאו. ובכוונה, שיכוין בלבו אמת הוא הברכה שבירך המברך ואני מאמין בזה". מתוך ביאורו באמירת אמן, משמע שבשמעו הברכה מהש"ץ, שם אל לבו מה הוא אומר. דאל"כ, איך יכוין באמרו אמן "אמת היא הברכה" כשאינו יודע מה אמר הש"ץ בברכה. הרי שבחזרת הש"ץ צריכה להיות כונתו כמו בתפילה בלחש. וכמבואר בשו"ע (סי' צח ס"א): "המתפלל צריך שיכוין בלבו פירוש המלות שמוציא בשפתיו, ויחשוב כאילו שכינה כנגדו, ויעיר הכוונה, ויסיר כל המחשבות הטורדות אותו...". וכ"ה ב'חיי אדם' (כלל כד ס"ב, וראה כלל כא ס"ו): "ברכה ראשונה נקראת אבות... וצריך לזוהר הרבה לכוין בה פירוש המלות". עוד כתב שם (כלל יח ס"ב): "ודע שכל מקום שנכתב 'צריך לכוין', רצה לומר שיכוין פירוש המלות".

אמנם שונה הוא הכוונה שבס"א לכוונה שבס"ד, שהרי בס"א כתב שצריך "לכוין לכל מה שאומר ש"צ מראש ועד סוף", ואילו בס"ד סתם וכתב "יש להם לשתוק ולכוין". ופשוט שהחילוק בזה הוא שבס"ד מדובר באותם שכבר יצאו ידי תפלה, ואילו בס"א מדובר באותם שלא יצאו ידי תפלה, ועל כן במי שאינו יודע להתפלל וצריך לצאת בתפילת הש"צ, הדגיש המחבר שצריך "לכוין לכל מה שאומר ש"צ מראש ועד סוף". [ומענין שאדה"ז לא העתיק כן בס"א, אלא סתם וכתב: "ישמע כל התפילה מהש"ץ ויוצא". וצ"ב ותלמוד בכונתו.]

והנה בשו"ע (סי' קא ס"א) פסק המחבר לגבי תפילה בלחש: "המתפלל צריך שיכוון בכל הברכות. ואם אינו יכול לכוין בכולם, לפחות יכוין באבות". ויש לשים לב לשינוי, ששם נאמר "צריך שיכוון בכל הברכות", ואילו כאן בס"א נאמר "וצריך... לכוין לכל מה שאומר ש"צ מראש ועד סוף". והביאור בזה שכאן בס"א ודאי הוי חמיר טפי, כיון שאינו אומר בפיו כלום

מכוונים לסוף הברכה לענות אמן כראוי שלא תהיה אמן יתומה כמו שיתבאר, לא יפה הם עושים (שאם אין ט' המכוונים לתחלת הברכות, הרי הש"ץ אומר תחלת הברכות לבטלה שלא כמו שתקנו חכמים. שהרי תקנו חזרת הש"ץ כדי להוציא את שאינו בקי, ואינו מוציאו אלא כשט' שומעים לו, ואם אין ט' שומעים אלא בסוף הברכות, אע"פ שזה שאינו בקי שומע בכל הברכות לא יצא ידי חובתו, כיון שתחלת הברכות לא שמע אלא ביחיד, ואין היחיד מוציא את היחיד בתפלה, והמתפלל סוף הברכות בלא תחילתן לא יצא ידי חובתו כמו שנתבאר בסי' קי"ד. וכיון שתקנת חכמים היתה שישמעו ט' לפחות גם תחלת הברכות, כדי להוציא את שאינו בקי, לא בטלה תקנתם אף עכשיו שכולם בקיאים כמו שנתבאר.

דברים אלו של אדה"ז הנם חידוש גדול, שהרי לכאורה דבריו מיוסדים על ה'מגן אברהם' (סק"ח) שכתב: "עיין בתשובת מ"ע [הרמ"ע מפאנו סי' קב] על האנשים שלומדים בעת חזרת הש"ץ התפלה או אומרים תחנונים, אם מכוונים לסוף הברכה לענות אמן כראוי אין למחות בידם. אבל בס' ווי העמודים [סוף ספר של"ה עמוד התורה פ"י בסופו (כצ"ל בשו"ע מהדורת מכון ירושלים)] קרא תגר עליהם. וכן משמע ממה שכתב סימן צ' סעיף י"ח [בהג"ה]. ומפרש ב'מחצית השקל' שם: "דחיישינן שמא ילמדו אחרים ממנו, ולא יטו און לתפלה אפילו לא ילמדו ולא יאמרו תחנונים".

אמנם אדה"ז חידש כאן דלא רק דחוששים "שלא ילמדו עמי הארץ ממנו", אלא דיש כאן חיוב בעצם לשמוע את תחילת הברכות, "שתקנת חכמים היתה שישמעו ט' לפחות גם תחלת הברכות כדי להוציא את שאינו בקי, [ו] לא בטלה תקנתם אף עכשיו שכולם בקיאים", ועל כן גם עכשיו צריכים לעשות הכל כמו בזמן שלא היו בקיאים. ומובא כ"ז בקיצור ב'משנה ברורה'

את אלוקי האבות הגבור והנורא, העושה חסד". אבל לא מצאתי מבואר כן בפירוש בפוסקים, כי מה שכתב אדה"ז (סי' קפה ס"א, וראה שם דעת הי"א) ש"אע"פ שיודע למי מברך וכונתו לברך ה' בתיבות אלו" אינו נחשב ככוונה מספיקה, הרי "ל' שבאם יודע גם התוכן הכללי, ולא רק כוונה סתמית "שכונתו לברך", כן יספיק.

ולכאורה על זה סמכו בכל הדורות עמי הארץ והנשים והקטנים שברצון חכמים התפללו בלשון הקודש בלי שידעו את פירוש המלות, כי ידעו את התוכן הכללי של התפילה (כי מסתבר שאין זה קשור ל"האידינא" שבדברי הרמ"א שם). ולהעיר ממה שכתב אדה"ז (סי' קא ס"ה). ואכמ"ל. ועכ"פ באם מכירים הם את תרגום ברכת אבות בלעז מתוך סידור מתורגם שנמצא לפניהם, אז ודאי נחשבים הם שכוונו באבות, גם בנוגע לתפילת עצמם, וגם בנוגע לחזרת הש"ץ.

בנוגע לחזרת הש"ץ יש להוכיח כן גם ממה שהובא לעיל, שזה נתקנה ע"י אנשי כנסת הגדולה בזמן בית שני, והרי "כל ימי בית שני היו עמי הארץ מספרים ארמית... רק תלמידי חכמים לבדם היו מספרים בלשון הקודש, ומלמדים לבניהם" (אדה"ז הל' ת"ת פ"א קו"א סק"ב). ואדמו"ר מוהרש"ב הוסיף להסביר (אגרות קודש' שלו ח"ב עמ' תתיט): "וידוע דעם הארץ אינם הבורים... אלא הוא העוסק בישובה של הארץ... המון העם שעסקו בעניני העולם לא היו מדברים בלה"ק". וא"כ מסתבר שכבר בשעת התקנה היה חלק גדול מהקהל שלא הבינו כל מה שאומר הש"ץ. וזה ראייה להנ"ל שמספיק הבנת התוכן הכללי.

ג. הציבור חייב לשמוע גם את תחילת הברכות

ויש להוסיף, דהנה בהמשך שם (ס"ו) כותב אדה"ז: "ויש לגעור באנשים שלומדים בעת חזרת הש"ץ או אומרים תחנונים, ואפילו אם

ועל כן ס"ל להט"ז דאין לסמוך על פסק השו"ע בסי' נה, וישן אינו מצטרף כלל. וגם הפרי חדש שם (סי' נה אות ו) העיר על הסתירה שבשו"ע, ומסיק דישן אינו מצטרף.

אדה"ז שם תירץ את הסתירה בין שני פסקי השו"ע, וחילק בין קדיש, קדושה וברכו דישן מצטרף, "אבל כשהש"ץ חוזר התפלה פעם ב' צריך לזוהר שיהיו ט' שומעין ועונין אמן אחריו". ועד"ז כתב הפרי מגדים (מש"ז סוף סק"ד): "ואם אי אפשר, הסומך על השו"ע לא הפסיד. ואפשר במקום שמתפללין קדיש וקדושה בקול רם ושאר בלחש, לא בחוזר התפלה, דהשתא אין קושיא מסימן קכ"ד".

אמנם הפרי מגדים יוסף שם (אות ו) מציע דאולי באמת ההלכה דלא כהרא"ש בסי' קכד, שהרי "חזינן דנהוג עלמא לצרף אע"ג שמסיחין שיחת חולין ולא צייתי", "ואולי מרן לדינא עשה עיקר מסברת רבו מהר"י בי רב, דישן מצטרף, ומשום חומרא לא נמנע להעלות על שולחנו תשובת הרא"ש דסי' קכ"ד" (אמנם סיים "והוא דוחק"). גם הפרי מגדים (כלל כט ס"א) כתב בנוגע לחזרת הש"ץ: "ואם יש רק ט' השומעים וא' מהן ישן יש לזוהר להקיצו כדי שישמע. וה"ה כשמתפלל ימתין עד שיסיים. ובדיעבד אם א"א מצטרף, ודוקא א'".

וי"ל דבשעת הדחק יש לצרף דעת המהרי"ל, הפרי מגדים יוסף והפרי מגדים דישן מצטרף גם לחזרת הש"ץ.

טו. צירוף לחזרת הש"ץ כששומעים ויודעים את התוכן הכללי

אמנם שוב חשבתי על דרך יותר מועילה. דהנה לעיל (פרק ז) העתקנו מה שפסק אדה"ז (סי' נה ס"א), דחרש המדבר ואינו שומע או שומע ואינו מדבר "הן כפקחים ומצטרפים לכל דבר שבקדושה, אע"פ שאין עונין עמהם. ואפילו הם

(סקי"ח) בשם 'אחרונים'. ובשו"ת 'אגרות משה' (או"ח ח"ד סי' יט) חידש כן מדעת עצמו, ולא ראה שכבר קדמו בזה בשו"ע אדה"ז. [וראה ב'לבוש' (ס"א): "ואפילו הבקיאים ושהתפללו כבר, יש להם לשתוק ולכוין לברכות שמברך החזן כדי שיענו אחריהם אמן", הרי לדבריו צריך לכוין רק כדי שיוכל לענות אמן, ובוהו מספיק שישמע סוף הברכה, אבל אדה"ז דייק לכתוב: "לשתוק ולכוין לברכות שמברך הש"ץ ולענות אמן", כי לדעתו צריך לשמוע ולכוין לכל הברכה.]

יד. צירוף לחזרת הש"ץ מדין ישן

ומעתה נחזור לדון באם תינוקות שנשבו מצטרפים לעשרה כדי לומר חזרת הש"ץ. והנה לכאורה אין כאן שום שאלה, שהרי כבר נתבאר דבשביל חזרת הש"ץ צריך ט' עונים בפועל, ובאם כך גם תינוקות שנשבו אינם מצטרפים רק באם יודעים לפחות לענות אמן אחרי ברכות הש"ץ. אבל באם יודעים לענות אמן ודאי מצטרפים אפילו באינם מבינים את כל התפילה בלשון הקודש.

וחשבתי לומר, דבאם זה שעת הדחק טובא, אולי יש לצרף דעות הסוברים דישן מצטרף גם בשביל חזרת הש"ץ, וכדלקמן.

דהנה המהרי"ל (שו"ת סי' קנ), שהוא מרי דהאי שמעתתא דישן מצטרף, הקשה ע"ז בעצמו: "ונהי דכתב הרא"ש דצריך עשרה דצייתי, מ"מ חזינן דנהוג עלמא לצרף אע"ג שמסיחין שיחת חולין ולא צייתי". אמנם כבר העיר ע"ז הט"ז (סי' נה סק"ד): "דהא כבר קבע בשו"ע הלכה בסימן קכ"ד [ד] דאם אין ט' שמכוונים לדברי ש"ץ בשעת חזרת התפילה דקרוב להיות ברכה לבטלה, כל שכן כשהוא ישן דאין להקל לכתחלה". לפי הט"ז ישנה סתירה בפסקי השו"ע, דבסי' נה פסק דישן מצטרף, ואילו בסי' קכד פסק דבאם אין תשעה עונים קרוב להיות ברכותיו לבטלה.

ולכאורה יש להקשות על הנ"ל, שהרי בכמה מקומות (בסימן זה עצמו ס"א ועוד) כתב אדה"ז: "שט" יהיו שומעין ומכוונים לברכת הש"ץ ויענו אמן אחריו". גם בדין זה עצמו של חרש המדבר ואינו שומע או שומע ואינו מדבר ג"כ כתב אדה"ז: "אלא שאם הש"ץ התפלל כבר בלחש, לא יחזור התפילה שנית, אלא א"כ יש תשעה השומעים ועונין אמן...". אמנם כדי שדברי אדה"ז לא יהיו סותרים זה את זה י"ל דלק"מ, שהרי בדרך כלל אלו ששומעים להש"ץ גם עונין אמן, אבל אין זה אומר דלשיטתו עניית אמן מעכב. [וראה 'תורת מנחם' תשמ"ג (ח"א עמ' 67), מה שביאר ב'שלחן המלך' (ח"ב עמ' קצח הערה 3) ומה שצוין עוד בציונים לשו"ע אדה"ז (סי' קכד אות מה).]

ומעתה עפ"ז אפשר לצרף גם התינוקות שנשבו, כיון דעכ"פ שומעים הם את תפילת הש"ץ, ונעשה עי"ז "תפילת הציבור", אפילו באם אינם יודעים לענות אמן. אמנם צריך שידעו לפחות את תוכנו של ברכת אבות, מתוך תרגום בלעז שבסידור הנמצא לפניהם, ואז זה נחשב שכוונו בברכת אבות.

ב' או יותר...". אבל אדה"ז מוסיף סייג לדבר: "אלא שאם הש"ץ התפלל כבר בלחש, לא יחזור התפילה שנית, אלא א"כ יש תשעה השומעים ועונין אמן...". ומקורו מהט"ז (סי' קכד סק"ב) שכתב: "נראה שאין מצרפים למנין מי שאינו שומע, אע"ג שהוא פקח" (וראה 'משנה ברורה' סי' נה סקל"ח). ולכאורה עפ"ז אין לצרף כלל גם התינוקות שנשבו שאינם יודעים לענות אמן אחר ברכות הש"ץ.

אמנם ב'פרי מגדים' במש"ז (סי' קכד) שם דייק בלשון הט"ז שכתב כן רק על "מי שאינו שומע", אבל לא על מי שאינו מדבר. ועל כן חידש: "עיין ט"ז. [החסרון ד] אין שומע [הוא ש] אין מכוין לברכת הש"ץ, ונתקנה [חזרת הש"ץ] בעשרה עם הש"ץ. אבל שומע ואינו מדבר מצטרף אע"פ שאינו עונה אמן", דעל ידי שיש תשעה שומעים את ברכות הש"ץ הרי זה נהיה "תפילת הציבור". וי"ל שזה גם מדויק בלשון אדה"ז (סי' קכד ס"ו ע"פ לשון השו"ע שם ס"ד): "ואם אין תשעה מכוונים לברכותיו, קרוב להיות ברכותיו לבטלה", ולא כתב "מכוונים לברכותיו וגם עונים", הרי שהעיקר שיכוונו, ועל ידי שיש תשעה שמכוונים ובאם לא יכולים לענות, אין זה מעכב.

ענף ג

האם מצטרפים לששה מתפללים שיחשב כתפילה בציבור

טז. פסק הגרש"ז א: "מי שנתקרב...
מצטרף להשלים המנין"

והנה בכל האריכות הנ"ל נתבאר רק צדדים להקל לצרף תינוקות שנשבו בשביל אמירת דברים שבקדושה באם יש שם ששה מתפללים, ובשביל חזרת הש"ץ הם מצטרפים לתשעה 'העונים' רק באם שומעים ויודעים את תוכנו של ברכת האבות – לפי דעת אדה"ז, ולכמה שיטות גם באם לא יודעים כלום וכישן דמי. ועדיין לא העלינו ארוכה למה שקורה הרבה פעמים, ובפרט בקהילות חדשות שמתאספים להתפלל רק בימים הנוראים וכדומה, שאין שם גם ששה מתפללים, ונשאלת השאלה איך אפשר לערוך שם תפילה בציבור. והרי באם לא יערכו להם תפילה ציבור, יפסיקו לגמרי מלבוא לביהכ"נ ויפרשו מן הכלל לגמרי.

והנה בנוגע לאמירת קדיש וברכו אין ששה מתפללים מעכב, שהרי אפשר לומר קדיש וברכו מדין פורס על שמע שבשביל זה לא צריך ששה מתפללים, ובאם יש שם ששה שלא שמעו לכו"ע "שיוכל לפרוס ולירד לפני התיבה, שכיון שהם שומעים לדבר שבקדושה שמוציא בפיו ועונין אחריו הרי הוא מקדש ה' בעשרה" (שו"ע אדה"ז סי' סט ס"ד). ומסתבר לומר שגם פה מספיק באם שומעים, ואפילו לא יודעים לענות, וכנ"ל.

אבל אין הדין דפורס על שמע מאפשר חזרת הש"ץ, ולמרות שמתיר אמירת תחילת תפילת העמידה בקול רם כדי לומר קדושה, אבל הרי כתב אדה"ז שם (סי"ה) ד"בפחות מששה שלא התפללו, לא יתפלל הש"ץ בלחש תחלה, אפילו הש"ץ הוא מאותן שלא התפללו עדיין, אלא יתחיל מיד

בקול רם, שהרי עיקר הכוונה הוא בשביל הקדושה (ומטעם זה לא יאמר בקול רם אלא עד האל הקדוש ולא יותר, שלא התירו להשמיע קולו בתפלתו אלא בחזרת הש"ץ בלבד, וזה אינו ש"ץ, כיון שאינו רשאי לחזור התפלה ואינו מתפלל אלא פעם אחת בשביל חובת עצמו בלבד), ואם כן לא יכול הש"ץ לומר כל תפילת העמידה בקול.

והנה בציונים (אות מח) מובא הערת אדה"ז: "ע' סי' קכד ס"ב בהג"ה [ובשו"ע אדה"ז שם ס"ג]. וי"ל וצ"ע". וביאר ב'תהלה לדוד' שם (סק"ד): "והתם מבואר דבשעת הדחק יכול הש"ץ להתפלל פ"א בקול רם והצבור מתפללין עמו מלה במלה, ומשמע להדיא דאומר כל התפלה בקול רם. ויש לחלק דהתם כיון שהצבור מתפללין עמו מקרי שפיר חזרה". ואכן גם להלן (סי' תקצד ס"א) משמע דבשביל להוציא את שאינו בקי אפשר לומר כל התפילה בקול רם, וכפי שכתב שם אדה"ז: "... ואפילו אם הוא בענין שאין צריך לענות אמן אחר ברכותיו, כגון שעדיין לא התפלל תפלת מוסף בלחש, ונמצא שהוא צריך להתפלל בשביל עצמו בלחש, אלא שהוא מתפלל בקול כדי להוציא גם את שאינו בקי, ונמצא דאף אם לא יענו אמן אחר ברכותיו אין כאן חשש ברכה לבטלה, אעפ"כ אם אין תשעה שעונין אמן אין תפלתו נקראת תפילת הציבור". ומסתבר לומר דכדי לקרב את התינוקות שנשבו, שילמדו להכיר את סדר התפילה למרות שאינם מתפללים, גם אפשר לומר את כל התפילה בקול רם. וכמו שנפסקה ההלכה, ש"אם משמיע קולו כשמתפלל בביתו כדי שילמדו ממנו בני ביתו נוסח התפלה, מותר" (שו"ע אדה"ז סי' קא ס"ג).

והמתקרבים ליהדות מצטרפים רק כדי להשלים מעלת תפילה בציבור. ויל"ע האם אפשר לצרף אלו המתקרבים גם לששה המתפללים, שהרי שם צריכים הם לכאורה להתפלל ממש ביחד, האם ניתן לומר שהם נחשבים כמתפללים ממש. ומסתבר דכמו שמצטרפים לעשרה המתפללים, כמו כן יצטרפו לששה המתפללים. וצ"ע. (הערות בני הת' אליעזר שי')

ובשולי הדיון יש להביא כאן מה שכתב ב'משנה ברורה' (סי' קכד סקי"ט), שבנוסף לאפשרות להתפלל תפילת היחיד בקול, וכנ"ל, ישנה גם אפשרות שתפילת הש"ץ תהיה תפילת נדבה, וכפי שכתב: "והעולם נוהגין לצרף למנין ולהתפלל חזרת הש"ץ אפילו מי שיודעין בו שמושיח ואינו שומע חזרת הש"ץ כראוי. ונ"ל דבכגון זה טוב להתנהג כמו שכתב בספר שולחן שלמה [להרשי"ז מיקרש, סי' קכד ס"ג], שיתנה הש"ץ בינו לבין עצמו בחזרת התפילה שאם לא יענו תשעה אמן אחריו ויכנונו לברכותיו שיהא התפילה ההיא בתורת נדבה". אמנם האפשרות דתפילת נדבה שייך רק בימות החול, אבל לא במוסף ר"ח ובשבת ויו"ט (שו"ע אדה"ז סי' קז סוף ס"א).

וב'הליכות שלמה' שם (פ"ט 'ארחות הלכה' מס' 13) מסופר: "אמנם כשנשאל פעם רבנו [הגרשו"א] אם הוא נוהג כן, ענה שבצעירותו נהג כן, אך בזקנותו פסק, באמרו: מה שיקרה לכלל ישראל שאינו זהירים להתנות כן – יקרה לי". וראה עוד שו"ת מהר"ם בריסק (ח"ג סי' ו). אמנם מצאתי ב'פלא יועץ' (ערך אמן) שכתב: "...מנהג איזה מקומות שאומרים תיכף שלש ראשונות בקול רם והשאר בלחש... ושמעתי ממקצת שלוחי צבור טעם הגון, שכשאין הרבה אנשים בביהכ"נ חוששים שמא לא יהיו בביהכ"נ תשעה שמכונין לברכות, וכתב מרן בשו"ע שקרוב להיות ברכותיו לבטלה. והוא טעם נכון לכשיש אנשים מועטים..."

אמנם מצאתי בענין זה פסק של הגרשו"ז אויערבאך ב'הליכות שלמה' שם (פ"ה סי"א וב'דבר הלכה' סקי"ז): "מי שנתקרב לשמירת תורה ומצוות, ומשתתף בתפלה, אך עדיין אינו יודע לומר תיבות התפלה, נראה שמצטרף להשלים מנין. דאף שהוא עצמו לא יצא ידי חובת תפלה בכך, מ"מ כיון שיודע עיקר ענין התפלה ועומד ומבקש מהקב"ה, חשיב שפיר לענין זה שיש כאן עשרה מתפללים".

והנה ודאי שלא מדובר כאן במי שמתפלל מסידור מתורגם לשפה לוועזית, שהרי הוא ודאי נחשב כמתפלל לכל דבר, ולא שייך לומר על זה "שהוא עצמו לא יצא ידי חובת תפלה בכך" (ראה שו"ע אדה"ז סי' קא ס"ה). ועל כן נראה ברור שמדובר במי שבא לביהכ"נ ואינו יודע להתפלל עדיין, אבל ודאי שאומר איזה תפילה משל עצמו ונושא כפיו אל אבינו שבשמים, וע"ז מחדש הגרשו"ז דאדם זה נחשב כמתפלל ומצטרף למנין. ולפי זה לא צריכים להסתמך על הדין דפורס על שמע, ואפשר להש"ץ להתפלל תפילת לחש, ולאחרי זה לחזור על כל התפילה בקול רם, כי זה נחשב כאילו היו לו ששה מתפללים, שאז צריך הוא לחזור על התפילה.

ואולי י"ל שדברי הגרשו"ז הם על דרך שנפסק ב'מגן אברהם' (סי' קו סק"ב) לגבי חיוב נשים בתפילה, ד"מדאורייתא די בפעם א' ביום ובכל נוסח שירצה, ולכן נהגו רוב נשים שאין מתפללות בתמידות משום דאומרים מיד בבוקר סמוך לנטילה איזה בקשה, ומדאורייתא די בזה, ועד"ז המתקרבים ליהדות שמגיעים לביהכ"נ ואומרים "איזה בקשה", הרי הם נחשבים עי"ז כמתפללים ומצטרפים למנין, למרות שודאי "שהוא עצמו לא יצא ידי חובת תפלה בכך", שהרי אינם מתפללים במטבע שטבעו חכמים.

אמנם בפשטות מדובר כאן בצירוף לעשרה המתפללים רק אחרי שיש ששה מתפללים ממש, והגרשו"זא לשיטתו שם (פ"ח), ד"אין להם מעלת תפלה בצבור, עד שיהיו עשרה מתפללים" (וכנ"ל),

ענף ד

האם אפשר לזמן עליהם ועמהם

אתו כדי לזמן, כמו שכתבו הפוסקים. ועל כן קאמר המגן אברהם דאם הוא רשע ועובר על התורה בפרהסיא בוודאי אין נכון להתחבר אתו לזמן... ותדע דלענין זימון החמירו הרבה יותר, דהרי בוודאי אפילו עם הארץ גמור מצרפין אותו לעשרה לענין קדיש וברכו וכהאי גוונא, ולענין זימון איתא במשנה דאין מזמנין עליו. אלא ודאי דלענין זימון חמיר הרבה יותר וכמו שכתבנו הטעם...“

ומסתבר מה שכתב בזה הרש"ב וולפא (ידבר שלום ח"ב סי' כ): "כל זה הוא אפילו בעם הארץ רגיל, וכ"ש וק"ו באחד מעולי רוסיא, שפשוט שמזמנין עליו... בעולי רוסיא אין כאן ח"ו שום פשיעה והם כתינוקות שנשבו, ולא יעלה על הדעת לומר שת"ח צריכין להמנע מלהסב בסעודה עם ע"ה מעולי רוסיא, ואדרבא צריך לקרבם וללמוד עמם. והרי כל הטעם שאין מזמנין על ע"ה הוא, כי מאחר שאין אוכלין עמו אין לו הצטרפות לחבורה. משא"כ בנדוד, שפשוט ששכינתא שריא אפילו כשיש עשרה עמי הארץ כאלו. ואם אחד מהם יודע לברך, הוא מוציא את כל התשעה ומזמן בשם“.

וחשוב להדגיש בזה מה שכתב אדה"ז לעיל, הטעם ש"עכשיו מזמנים אפילו על עם הארץ גמור", ומסביר (ע"פ הטור ומג"א שם סק"א) שהוא "כדי שלא יהא כל אחד הולך ובונה במה לעצמו, שאם היו פורשים מהם גם הם היו פורשים מן הצבור לגמרי". ואכן עינינו רואות דהני תינוקות שנשבו נמשכים לחיים של שמירת המצות ע"י שמקרבים אותם ומזמנין עליהם, ויוצאים לגמרי מגדר עם הארץ.

יז. אין מזמנין על עם הארץ

הנה תניא (ברכות מז, ב): אין מזמנין על עם הארץ וכו', אחרים אומרים אפילו קרא ושנה ולא שמש ת"ח הרי זה עם הארץ. ובפסקי הרא"ש (פ"ז סי' כ) ביאר הטעם דאין מזמנין עליו, "דעם הארץ פשע במה דלא למד“.

ולהלכה נפסק (שו"ע אדה"ז סי' קצט ס"ג): "עם הארץ אין מזמנים עליו. ואפילו קרא ושנה ולא שמש תלמידי חכמים להקשות ולפרק להבין מתוכם טעמי המשניות על בוריים, הרי זה עם הארץ לענין זה. ועכשיו מזמנים אפילו על עם הארץ גמור, כדי שלא יהא כל אחד הולך ובונה במה לעצמו, שאם היו פורשים מהם גם הם היו פורשים מן הצבור לגמרי. ומכל מקום מי שאינו קורא קריאת שמע שחרית וערבית אין מזמנים עליו, שכיון שרוב עמי הארץ קוראים, לא שייך לומר שיהא כל אחד הולך ובונה במה לעצמו אם יפרשו מיחידים שאינם קוראים. ואצ"ל מי שהוא רשע ועובר עבירה בפרהסיא, שאינו מעולה מעם הארץ בזמן התלמוד...“.

ובביאור הלכה (שם) כתב: "לענין זימון מסתברא שאפילו עבר עבירה אחת בפרהסיא במזיד [כגון שאכל חזיר או נבילה וטריפה, שהוא דבר המפורסם בישראל לאיסור], אין מזמנין עליו. והטעם, דענין זימון הוא שחיובו בא על ידי שמתחלה התחברו יחד לאכילה, ובשביל זה צריך גם כן אחר כך להתחבר ולברך להשם יתברך על אכילה שאכלו. ועל זה איתא במשנה, דאם הוא עם הארץ אין מזמנין עליו, והיינו עבור שפשע שלא למד, לכך אין להתחבר

תבוא לדינא

(ב) לא יתפלל הש"ץ בלחש תחלה, אלא יתחיל מיד בקול רם כל התפילה.

• אמנם דעת הגאון ר' אלי' לנדא מבני ברק, מראשי ישיבת תומכי תמימים בכפר חב"ד (תודתי נתונה לו בזה על הערותיו החשובות שנכללו במאמר זה), שמי שלא התפלל כי אינו יודע להתפלל, מצטרף לעשרה רק כשיוצא ידי חובתו בשמיעת תפילת הש"ץ, "אבל אם אינו מבין מה שהש"ץ אומר, אינו יוצא בשמיעה מהש"ץ, אלא צריך להתפלל לעצמו בלשון שמבין" (שו"ע אדה"ז סי' קכ"ט ב), ואז אינו מצטרף גם לתשעה עונים. שהרי תקנת חזרת הש"ץ שמחמתה חוזר גם כאשר כולם התפללו ואינם צריכים שיוציאום, היא בעיקרה, כמש"כ אדה"ז (שם סי' ד), "שמא יהיה פעם אחד בביהכ"נ מי שאינו בקי ויוציאנו הש"ץ ידי חובתו". אמנם כאשר באמת אתרמי כן, שיש מי שאינו בקי וצריך לצאת בתפילת הש"ץ, ואין ט' עונים מלבדו, אז כל תפילת הש"ץ במקרה זה היא בשביל להוציאם, שהרי על שעה זו נתקנה החזרה מעיקרא. ורק ע"י שהם יוצאים בכך תפילת י"ח, ע"י נעשית התפילה תפילת כל אחד מהם, והוי "תפילת הציבור". אבל באם יש בביהכ"נ הש"ץ ועוד ט' בלבד, וביניהם יש שלא יצאו י"ח, כי אינם מבינים מה שהש"ץ אומר, איך נעשתה תפילה זו תפילתם, שתיחשב תפילת הציבור, ואפילו אם כווננו באבות בלבד, דכדי לצאת בשמיעה אין די בכך. ולפי זה גם באם יש ששה מתפללים, יש לומר חזרת הש"ץ רק באחת משתי האפשרויות דלעיל.

• אפשר גם לזמן על התינוקות שנשבו אפילו באם אינם יודעים לענות עם המזמן.

• ובכל הנ"ל יש להדגיש המובן מאליו, שהמדובר הוא בגדולים שהגיעו כבר לכלל מצות, אלא שבהגדרה הם "תינוקות" שנשבו.

ד' דחיה"מ פסח תשע"ב, בודאפעסט.

• תינוקות שנשבו, "ראוי להחזירן בתשובה ולמשוך אותן בדרכי שלום עד שיחזרו לאיתן התורה", וכפי שכתב הרמב"ם (הל' ממרים פ"ג ה"ג).

• כשמגיעים לביהכ"נ ועדיין אינם יודעים להתפלל, כדאי ללמד אותם מיד לענות אמן, איש"ר וברכו. ועד שלא ילמדו להתפלל בלשון הקודש, יש לתת להם סידורים שבהם מתורגמים התפילות ללשון לעז שמבינים, ובוה יכולים הם להתפלל ביחד עם הציבור, ויחשב להם כתפילה בציבור ממש. וודאי שהם מצטרפים גם למנין העשרה, וגם לששה המתפללים.

• באם שייך כדאי שהש"ץ יאמר כל תפילת העמידה בקול רם, והקהל יאמרו אחריו מלה במלה (בשקט או בקול רם), וכמו שכתב בשו"ת 'אגרות משה' (או"ח ח"ג סי' 1).

• באם עדיין אינם יודעים להתפלל כלל, וגם אינם יודעים לענות אמן וכדומה, אז באם ישנם ששה עונים יש לצרפם לעשרה, כדי לומר קדיש, קדושה וברכו, שהרי גם ישן מצטרף למנין העשרה. אבל אינם מצטרפים בשביל חזרת הש"ץ של כל תפילת העמידה, שהרי שם צריך תשעה עונים בפועל. ובשעת הדחק, באם יש ששה עונים יש לצרפם גם לחזרת הש"ץ, באם יודעים לפחות את תוכנו של ברכת אבות, מתוך תרגום בלעז שבסידור הנמצא לפניהם.

• באם הם יודעים כבר עיקר ענין התפילה, וכשהם נמצאים בביהכ"נ עומדים ומבקשים מהקב"ה איזה בקשה, אז הם מצטרפים גם לששה המתפללים, וזה נחשב כתפילה בציבור, ואפשר לומר קדיש קדושה וברכו. אבל בשביל חזרת הש"ץ יש שתי אפשרויות: (א) יש לכוון שזה תפילת נדבה. אמנם זה שייך רק ביום חול, אבל לא בתפילות מוסף דר"ח וחיה"מ ובשבת ויו"ט.

ג. בדבר צירופם למנין של מי שבגדר תינוקות שנשבו שאינם יודעים להתפלל. —

